

Konverze

David Václavík

Jedním z klíčových problémů, které řeší sociologie náboženství je otázka, jak se jedinec stává členem náboženské skupiny, resp. jakým způsobem náboženské skupiny získávají své členy (srov. Lužný 1997: 101). Jinak řečeno; jde o problém konverze. Konverzi se jako důležitému námětu sociologie náboženství věnoval již Max Weber, který se o ní zmiňuje především v souvislosti se svojí typologií náboženských skupin. Jak jsme mohli vidět v jedné z předchozích kapitol považoval Weber konverzi jakožto vědomé přihlášení se ke konkrétní náboženské skupině za jednu z klíčových charakteristik sekty (Weber 1998a: 192). V tomto duchu také sociologie náboženství mluví o konverzi (z lat. con-versio = obrat, oběh, převrat) jako o vědomém přihlášení se k náboženské skupině spojeném s přijetím hodnot, postojů a představ, které dotyčná skupina reprezentuje. Toto „sociologické“ pojetí konverze jakožto jakéhosi příkladu změny skupinové identity je však relativně mladé.

Historicky byla konverze pod vlivem teologie chápána zejména jako jako vnitřní obrácení se spojené s intenzifikací vlastní zbožnosti a víry, která do té doby byla slabá či jen formální. Za důsledek takového obrácení je považováno to, že latentní a skrytá zbožnost se stává zjevnou a především se stává centrem „napravené“ a Bohem posvěcené identity jedince. Středověké příběhy svatých jsou plné takových příkladů konverze. Za všechny je možné jmenovat třeba konverzi Františka z Assisi, který se díky tomuto vnitřnímu „obrácení se“ stal z reprezentanta bezstarostné měšťanské zlaté mládeže vzorem vrcholně středověké zbožnosti založené na intenzivním vztahu s Bohem a doložené novým způsobem života (v případě Františka spojeného s láskou k živým tvorům a chudobou). V tomto kontextu chápe konverzi vedle teologie také např. psychologie (srov. např. Eriksson DOPLNIT).

Někteří autoři (např. Cambell 1991; Knox 1950) poukazují na to, že k jisté změně v chápání konverze dochází v souvislosti se vznikem protestantismu a s tím spojenými náboženskými konflikty a rozpadem středověké církevně-náboženské univerzality. Náboženské obrácení totiž bylo často spojené s volbou konkrétní náboženské skupiny, která byla chápána jako jediný skutečný reprezentant a garant „pravé“ zbožnosti.

Vedle této proměny, která našla svoji odezvu právě u Webera, ovlivnila současné pojetí konverze v sociologii náboženství také proměna chápání jedince v moderní společnosti, kterou bychom stručně mohli označit jako individualizace (srov. např. Giddens DOPLNIT; Bauman doplnit). Jedním z jejích výsledků je mimo jiné i to, že osobní autonomie začala být chápána jako něco nezpochybnitelného a klíčového, jako jedna z hlavních hodnot. Zároveň s tím dochází k rozvolnění tradičně silných vazeb na některé dříve klíčové sociální skupiny, mezi nimiž hrály významnou roli náboženské skupiny. V tomto kontextu není divu, že konverze chápána jako vědomé přihlášení se k náboženské skupině spojené s akceptací hodnot této skupiny a především doprovázené vzdáním se jisté, nezřídka podstatné části oné „individuální autonomie“, je nazývána jako něco problematického.

Tato „problematická“ či v jistém ohledu i skandálnost konverze se nejvýrazněji ukazuje především v souvislosti s tzv. novými náboženskými hnutími, které se do centra pozornosti sociologie náboženství dostávají v druhé polovině dvacátého století. Právě tento nový fenomén si vyžádal i novou tematizaci a konceptualizaci problematiky konverze. V jejím rámci se postupně vytvořily dva základní přístupy. První z nich chápe konverzi jako násilnou a náhlou změnu identity jedince, kdežto druhý ji považuje za postupný proces ovlivňovaný mnoha faktory. Jedním z nejvýraznějších představitelů prvního přístupu nejčastěji označovaného jako brainwashing model (z angl. brainwashing = vymývání mozku) je Robert J. Lifton, v jehož práci *Reforma myšlení a psychologie totalitarismu* (Lifton 1961) se přirovnání konverze k novým náboženským hnutím jako vymývání mozku objevuje poprvé. Podle Liftona a jeho následovníků je konverze vnímána jako náhlá a násilná změna identity jedince, která je většinou spojena s psychickým či fyzickým zneužitím daného jedince.

Důvodem je především to, že nová náboženská hnutí jsou obecně považována za

nebezpečné sociální skupiny s totalitárními rysy a patologickými způsoby chování. Jejich nebezpečnost se projevuje právě již v samotném procesu konverze, který se podle Liftona vyznačuje následujícími charakteristikami. 1. Kontrola prostředí, jejímž cílem je narušení a ovládnutí komunikace jedince s vnějším světem tím získání vlivu na formování i jeho vnitřní komunikace. 2. Mystická manipulace – plánovaná spontánnost, kdy zdánlivě spontánní jednání skupiny je často pečlivě připravováno a řízeno. 3. Požadavek čistoty, který je dán díky napětí s okolím. V jeho důsledku je zdůrazňována „čistota“ jako jeden z hlavních znaků vyvolenosti a „správného směru“. 4. Kult vyznání spojený s absolutizací snahy o dosažení čistoty činí proces očišťování neukončeným. 5. Posvátná věda znamenající používání vědy a vědeckého jazyka k legitimizaci vlastních ideologických představ. 6. Frázovitý jazyk, který se projevuje doslovným výkladem a zbožšťováním slov či určitých slovních spojení, což vede k používání specifické řeči, založené na stereotypch a zavedených frázích. 7. Princip, podle něhož je nauka víc než člověk. V jeho důsledku se napětí mezi tím, co si myslí jedinec a tím, co by si měl myslet, je řešeno ve prospěch dogmatu. 8. Existenční provizorium, díky němuž je okolí jedince považováno za sféru zla (Lifton 1979: 63 – 84).

Liftonovo chápání konverze je jednoznačně negativní, protože konverze pro něj znamená násilnou změnu identity jedince, danou manipulací a zneužitím. Na toto pojetí konverze navázali zvláště v sedmdesátých letech minulého století další autoři, mezi nimiž vynikali zejména psychologové Margaret Singrová a Richard Ofshe. Ti podobně jako Lifton interpretovali konverzi jako násilnou a náhlou změnu, která začíná již při prvních kontaktech mezi potencionálním konvertitou a představiteli některého z 'destruktivních kultů', které vedou k získání podstatné kontroly nad časem a obsahem myšlení jedince, což se děje především dosažením kontroly nad hlavními prvky sociálního a fyzického prostředí jedince. Budoucímu konvertitovi má být zpočátku ukázána přívětivá tvář společenství, do něhož vstupuje. Tento postup bývá často popisován jako *love bombing* (tzv. *bombardování láskou*), který má vést k pevným citovým vazbám se služebně staršími členy a k vytvoření silného pocitu závislosti na těchto členech (Vojtíšek DOPLNIT: 21). V návaznosti na získanou kontrolou se náboženská skupina snaží dále vytvářet systematický pocit bezmoci podpořený vyhoceným ontologickým a morálním dualismem. Vše, co je spojeno s náboženskou skupinou (nauka, praxe, její členové apod.) je vykládáno jako jediné čisté a naopak okolní svět je představován v temných barvách jako zkažený a hříšný. Tento dualismus vede spolu se specifickým nakládáním se systémem odměn, trestů a zážitků k vytváření závislosti jedince na skupině a zároveň s tím k zpřetrhání existujících vazeb na původní sociální okolí (rodina, přátelé, spolupracovníci). K udržení stávu této manipulativní kontroly náboženské skupiny nad konvertitou jsou používány podle Singerové s Ofshe také specifické uzavřené systémy „logiky“, autoritářské struktury organizace a v neposlední řadě informační embargo vztahující se dění v okolním světě (Singerová – Ofshe 1990: 188 – 193).

Podle mnohých autorů (např. Anthony – Robbins 2004: 249) je brainwashingový model typickým příkladem extrémní formy extrinsického modelu, v němž je pasivní konvertita „zpracováván“ dynamickými stimuly a identifikuje se myšlenkami a sebe-pojetím, které je značně problematické. Subjekt konverze je tak vlastně pasivní figurkou nemající možnost svobodné volby, jestli se stane členem náboženské skupiny či jestli z ní odejde, protože konverze je především sofistikovaným psychickým a sociálním tlakem a kontrolou. O tom svědčí i poměrně častá označení konverze jako např. mentální viróz, mentálního programování (srov. např. Remeš 1994: DOPLNIT) donucovací přesvědčování, který používá M. Singerová. Používání těchto technik má vést k neschopnosti racionálního uvažování, stereotypnímu odpovídání na kladené otázky, neschopnosti rozhodování atd. Tato teorie si získala jisté renomé v rámci *Americké psychologické asociace* (APA) a byla používána jako soudní důkaz v procesech mezi bývalými členy náboženských skupin a skupinami samotnými a to až do roku 1987, kdy pod tlakem kritiky tuto hypotézu APA odmíla. Se stejným stanoviskem se připojila *Americká sociologická asociace* a *Společnost pro vědecké studium náboženství*.

Důvodem odmítnutí bylo především to, že Singerové koncept konverze byl výrazně zatížen ideologizujícími konotacemi, díky nimž byl vstup do jiné než mainstreamové náboženské

skupiny typu církve považován za problematický a nebezpečný. Zároveň s tím ukazovali jeho kritici na to, že neodůvodněně chápe konverzi jako *radikální změnu osobnosti*, která je spojena s dramatickou proměnou pohledu na svět a která je náhlá a nevratná. Tím brainwashingový model, který vznikl kombinací psychologického a sociologického popisu procesu konverze, ignoruje osobní predispozice a objektivní okolnosti, které mohou vést ke svobodnému rozhodnutí vstoupit do náboženské skupiny. Člověka degraduje na naprogramovaný stroj, loutku v rukou vůdců náboženských skupin. Jeho zastánci naprosto neodůvodněně předpokládají, že lidská identita je něco definitivního a neměnného.

Na tyto nedostatky a slabiny brainwashingového modelu konverze reaguje tzv. driftový model. Podle něj je konverze nímána postupnou, někdy dokonce neuvědomělou změnou identity jedince a jeho sociálních vazeb. Důležité je, že nejde o jednosměrný a jednoznačný proces. Driftový model vytvořil John Lofland a Rodney Stark (Lofland – Stark 1965). Jádrem modelu tvoří sedm po sobě následujících kumulativních faktorů, které vedou ke konverzi. Všechny sedm faktorů je nezbytných a dohromady představují dostatečné okolnosti konverze (Lofland – Stark 1965: 863). Tyto faktory je třeba chápat vzájemně na sebe navazující stupně, kdy předcházející podmiňuje následný.

Model rozlišuje dva stupně konverze verbální a totální. Verbální konvertita je považován za konvertitu jen na základě své proklamace, totální konvertita je plně zapojen do činnosti skupiny. Přejít z verbální na totální úroveň představuje završení modelu. Body modelu jsou rozděleny do dvou kategorií. První, obsahují ty podmínky které musely nutně předcházet prvnímu styku konvertity s náboženskou skupinou – predispozice. Druhou kategorií představují okolnosti, díky kterým je proces konverze úspěšně dokončen. Lofland se Starkem tak vlastně považují konverzi za kumulativní proces (Lužný 1997: 106), probíhající prostřednictvím na sebe navazujících a ovlivňujících se „stupňů“.

Prvním z nich a zároveň první predispozicí je napětí, které je definováno jako pocíťovaný rozpor mezi představou ideálního stavu věcí, a stavu ve kterých se daný jedinec zrovna vidí (Lofland – Stark 1965: 864). Příčiny takového napětí mohou být třeba touha po bohatství či zdraví, pocit provinění, špatné partnerské vztahy, neschopnost dosáhnout vytouženého společenského statusu (vzdělání) apod. Navazující predispozice se týká způsobu řešení tohoto napětí. Těch může být hned několik vyhledání odborné pomoci (poradny, psychologa, psychiatra), řešení politickou cestou (vstup do radikálního politického hnutí), kriminální čin. Vstup do náboženské skupiny a s tím spojená konverze je jen jedním z nich, který je ovšem spojený s velmi významnou charakteristikou – s předsvědčením, že ony problémy, díky nimž daný jedinec zažívá napětí, je možné řešit pomocí náboženství. Po tomto zjištění následuje třetí fáze, považovaná Loflandem a Starkem stále za predispozici. Jde o tzv. hledání. Toto hledání může mít nejrůznější podobu - studium náboženských textů, vyhledání lokálního církevního sboru, meditační cvičení. Nežádá se stává, že potencionální konvertita navštěvuje hned několik náboženských skupin současně. Jde o důsledek toho, že buď hledá „tu pravou nauku“, nebo jen nemá k žádné z navštěvovaných skupin zatím vybudované dostatečně silné citové pouto.

Po těchto třech úvodních fázích považovaných za predispozice vstupuje proces konverze do další úrovně, která začíná tzv. bodem obratu. Podle obou autorů jde o situaci, kdy kdy ustoupily dřívější aktivity a závazky a naskytly se nové vyhlídky (Lofland – Stark 1965: 870). Často jde o situace prudkého životního zlomu dané např. ztrátou blízké osoby, ztrátou zaměstnání či „existenciálního zmatku“ v době dospívání. To do jisté míry vysvětluje poměrně významný počet konvertitů ve věku dospívání, v němž oslabují rodinná pouta, končí studia kdy není člověk usazen a zároveň je citlivý k novým podnětům. Tento bod obratu posiluje snahu jedince „začít znovu“ a změnit svůj dosavadní způsob života (Lužný 1997: 106). Dalším stupněm je vytvoření citového pouta dovnitř skupiny, který je velmi často spojen s existencí intenzivní vazby na někoho, kdo je již delší dobu členem skupiny. V mnoha případech byla konverze vedena z popudu rodinných příslušníků (manželé), blízkých přátel a spolupracovníků. Jakousi spojitou nádobu s touto fází tvoří fáze následující, kterou Lofland se Starkem označují jako nízká úroveň vazeb mimo skupinu. Stejně tak, jak mají blízcí sílu „přitáhnout“ do skupiny, mají i schopnost ho od případné konverze

odvrátit. V této souvislosti je potřeba si také uvědomit, že v moderní společnosti existují objektivní kritéria, která náboženským skupinám napomáhají získat vhodné adepty. Jde zejména o vysokou míru mobility, vysoká rozvodovost apod. Tyto faktory pomáhají vytvářet osamocené, neintegrováné jedince snažící se nalézt někde své místo. Konečně posledním faktorem, který se podílí na procesu konverze je tzv. intenzivní interakce. Šest předchozích faktorů podmiňuje úspěšnou verbální konverzi. Teprve intenzivní interakce se skupinou však umožňuje *totální integrace* do náboženské skupiny a tedy *totální konverzi*. Pomocí neustálé interakce dochází k potvrzování správnosti rozhodnutí vstoupit do skupiny, prohlubuje se pouto mezi jedincem a skupinou. K tomuto účelu slouží i četné rituály, které skupina provádí. Pod intenzivní interakcí si můžeme představit každodenní přítomnost jedince ve skupině, práci ve prospěch skupiny, obstarávání prostředků pro skupinu.

Tento model konverze rozvíjeli vedle Loflanda se Starkem také další sociologové. Významným je například prohloubení, jehož autorem je James Downton, který v procesu konverze rozlišuje dokonce deset fází. 1. Obecná deziluze z konvenčních hodnot, sociálních organizací a řešení problémů. 2. Prohlubování a rozvíjení víry v duchovní řešení problémů 3. Narůstání rozhodnutí jít duchovní cestou, které se odráží v rozvoji nového duchovního ideálu sebe sama a obrazu sebe sama. 4. Vzrůstá pocit osobní marnosti vedoucí k větší psychické vnímavosti vlivu nekonvenčních duchovních vůdců a jejich stoupenců, kteří neochvějně slibují změnu 5. Kontakt a vzrůstání atraktivitu nekonvenčních duchovních hnutí jako výsledek pozitivní interakce s jejich členy a ideologické slučitelnosti s vírou. 6. Přijetí náhledu na řešení problémů, které hnutí předkládá. 7. Inicieace a konverze: transformace vědomí, která je důsledkem posunu v identitě jedince od osobnosti (ega) k transcendentnu (životní síle, Bohu). 8. Podřízení se transcendentnu a duchovnímu vůdci. 9. Zesílení vazby ke skupině vyznačující se zvýšením jedincova přínosu ke skupině a jeho obětavostí, větší sounáležitostí se členy skupiny, redukcí sociálních vazeb mimo skupinu. 10. Postupná změna identity, víry a chování prostřednictvím této vazby, které zajistí jedincovo přilnutí k normám a praktikám hnutí (Downton 1980).

Driftový model je v současné sociologii jednoznačně preferovaným modelem konverze. Důvodem je mimo jiné i to, že na rozdíl od brainwashingového modelu není spojen s voláním po sociální intervenci a především proto, že je založen na velmi fundovaném výzkumu podloženém značným množstvím empirického materiálu (srov. např. Barkerová 1984). Kromě toho chápe konverzi nikoli jako něco mimořádného, patologického a nebezpečného, ale spíše jako příklad resocializace jedince. Na tento aspekt konverze upozornily američtí sociologové Bromley a Shupe (Bromley – Shupe 1979). Podle nich předpokládá konverze dvě základní roviny – sociální vazby a ideologický systém.

Sociální vazby spojují s přijutím nové sociální role a následnou resocializací. Přijutím nové role vede k redefinici minulé pozice ve světě a k vymezení nového poslání v rámci náboženské skupiny Tato resocializace s sebou nese začlenění do kolektivu s jasnou perspektivu současné situace i budoucího vývoje. Tato perspektiva z pohledu konvertity poskytuje jistoty (světonázorové i sociální). Nabízí se tak život, kdy jsou všechny základní potřeby člověka vyřešeny.

I druhá, ideologická rovina má výrazně sociální kontext. Vytváření nového světonázoru je totiž nastartováno a živeno silou nových sociálních vazeb. Přijutím ideové stránky členství v hnutí se tak může jevit jako doplněk k novému sociálnímu statutu. Jedinec nepřijímá náboženskou perspektivu z pozice člena většinové společnosti, ale z pozice člena minoritní náboženské skupiny, je již připraven. To dovoluje přijmout např. i značně extrémní světonázor. Bromley a Shupe vymezili několik základních prvků sloužících k plnému začlenění konvertitů do skupiny: (1) *ideologie (světonázor)*; (2) *skupinový životní styl*; (3) *vzájemné propojení*; (4) „*atmosféra lásky*“; (5) *neustálá aktivita* – minimální možnost sebereflexe; (6) *omezení vazeb mimo kult*; (7) *počáteční klam*. V praxi jsou tyto prvky aplikované následujícím způsobem. Konvertité jsou zapojeni do veškerých aktivit kultu („členství na plný úvazek“). Tak se vytvoří velmi silná pouta, která neplynou z osobních sympatií, ale z reálné potřeby funkce ostatních v rámci celku, to je zajištěno vysokou mírou dělby práce, totální organizací času, úplnou ztrátou soukromí a času „sám pro sebe.“

Důsledkem toho je rozvázání dřívějších vztahů s rodinou, partnerem, přáteli a ukončení minulých aktivit (kariéra, studium, zájmy).

S ohledem na výše uvedené poznatky se v současné sociologii náboženství postupně prosadil tzv. třístupeňový model konverze. Podle něj je konverze reverzibilním procesem postupného začleňování jedince do náboženské skupiny, který je ovlivněn tzv. predisponujícími činiteli, tj. motivy a potřebami jednatelů (konvertity i náboženské skupiny) – první stupeň konverze. Potenciál těchto predispozic ke svému rozvoji potřebuje ustavení kontaktu mezi jedinci s podobnými potřebami, které se navzájem spojují – druhý stupeň konverze. A konečně je konverze završena závazným vstupem do náboženské skupiny a přijetím systému hodnot, idejí a interpretace světa.

S ohledem na tuto základní strukturu konverze pak ještě někteří autoři věnují zvláštní pozornost otázce motivů konverze. Zajímavou typologií těchto motivů vytvořili již zmiňovaný J. Lofland a N. Skonovd (Lofland – Skonovd 1981). První z nich je intelektuální motiv, který je spojen s individuálním a velmi osobním hledáním nového výkladu světa prostřednictvím četby knih, navštěvování přednášek, sledování náboženských programů atd. Dalším je mystický motiv nesený silným náboženským zážitkem, při němž dochází k zásadní změně obrazu světa. Tento motiv je silně emocionální. Třetím motivem je motiv experimentální, při němž se potencionální konvertita učí novému obrazu světa postupně a pomalu. Pozice konvertity je charakteristická malou vazbou na skupinu a lze ji označit jako „členství na zkoušku“. Následuje citový motiv spojený s existencí silných citových vazeb konvertity na členy skupiny. Konvertita přechází na víru svých přátel či blízkých. Docela zajímavý je obnovitelský motiv spojený se snahou o afektivní vyburcování a probuzení náboženského života. A konečně nátlakový motiv, který by bylo možné označit za brainwashing (Lofland – Skonovd 1981: 376 - 383).

Literatura: